

INSTITUT ZA POVLJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

7.

PRILOZI		
VOL. 7	S 1 - 116 P	1990.

Zagreb 1990.

PRILOZI

VOL. 7

S

1- 116

1990.

P

Zagreb 1990.

IZDAVAČ - PUBLISHER

Odjel za arheologiju
Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
41 000 Zagreb, Krčka 1

ZA IZDAVAČA - EDITOR IN CHIEF

Željko Tomičić

REDAKCIONI ODBOR - EDITORIAL COMMITTEE

Marija Buzov (Zagreb), Remza Košćević (Zagreb), Goranka Lipovac (Zagreb),
Rajka Makjanić (Zagreb), Vesna Nenadić (Zagreb), Ivančica Pavišić (Zagreb),
Tajana Sekelj (Zagreb), Željko Tomičić (Zagreb).

IZDAVAČKI SAVJET - EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dubravka Balen-Letunić (Zagreb), Marija Buzov (Zagreb), Ruža Bižić-Drechsler (Zagreb),
Branko Kirigin (Split), Remza Košćević (Zagreb), Zorko Marković (Koprivnica),
Kornelija Minichreiter (Osijek), Vesna Nenadić (Zagreb), Ivančica Pavišić (Zagreb),
Ante Rendić-Miočević (Zagreb), Duje Rendić-Miočević (Zagreb), Katica Simoni (Zagreb),
Mate Suić (Zagreb), Željko Tomičić (Zagreb), Branka Vikić-Belančić (Zagreb),
Ksenija Vinski-Gasparini (Zagreb), Zdenko Vinski (Zagreb).

TEHNIČKI UREDNIK - TECHNICAL EDITOR

Zdenko Zadravec

PRIJEVOD - TRANSLATION

Rajka Makjanić i Branka Šafer

TISAK - PRINTED BY

"Ognjen Prica" Virovitica

NAKLADA - CIRCULATION

600 primjeraka
Godišnjak - Annual

Svezak je tiskan sredstvima Republičke samoupravne interesne zajednice znanosti preko Komisije za izdavačku djelatnost.

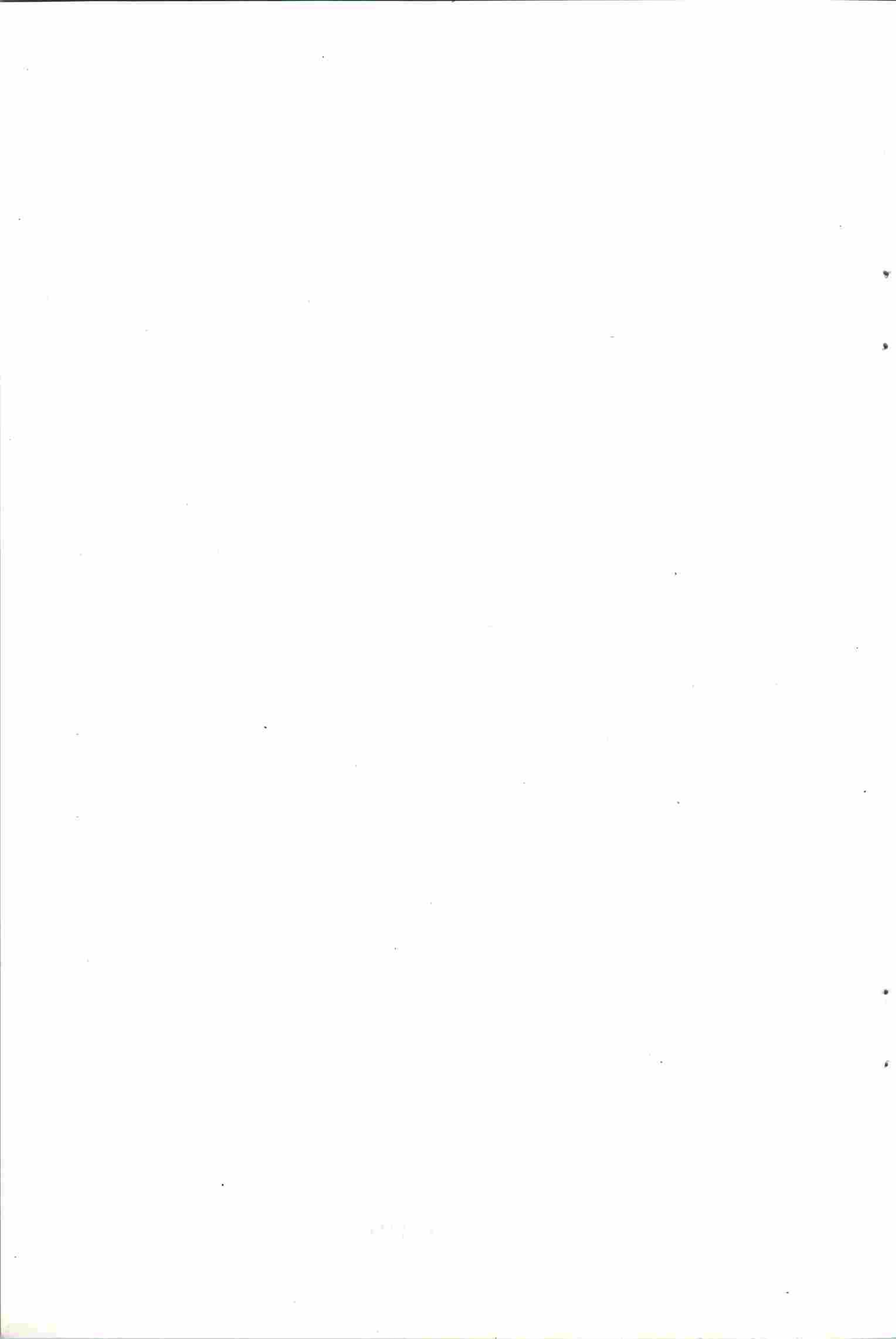
SADRŽAJ – CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI – ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

<i>Ivančica Pavišić</i> , Prilog poznavanja neolitika i eneolitika u Hrvatskom zagorju	5-12
Table (Plates): 1– 4	
<i>Vesna Nenadić</i> , Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji	13-21
Table (Plates): 1	
<i>Remza Košćević</i> , Olovni privjesci iz Siska	23-30
Table (Plates): 1– 3	
<i>Rajka Makjanić</i> , Terra sigillata iz Orešca. Zbirka Vincek i Radijevac	31-44
Table (Plates): 1– 6	
<i>Marija Buzov</i> , Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji	45-64
Table (Plates): 1	
<i>Goranka Lipovac</i> , Mitra - Mithra u svijetlu izvora	65-71
<i>Tajana Sekelj</i> , Ranosrednjovjekovni grobovi iz Osora	73-84
Table (Plates): 1– 8	
<i>Željko Tomičić</i> , Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine	85-106
Table (Plates): 1– 11	
PRIKAZI	107-111
DIADORA, sv. 11, Zadar 1989. (<i>Marija Buzov</i>)	
<i>Dragoslav Srejšević - Anka Lalović</i> , FELIX ROMULIANA, Galerijeva palata u Gamzigradu, Beograd 1989. (<i>Marija Buzov</i>)	
"ZADAR – ISTRAŽIVANJE ANTIČKOG GRADA MRTVIH", izložba "Zadar - istraživanja antičkog grada mrtvih". (<i>Marija Buzov</i>)	
KRATICE	113-115

PRILOZI		
VOL. 7	S	1 - 116
	P	
		1990.

Zagreb 1990.

Željko Tomičić

TRAGOM NOVIJIH ISTRAŽIVANJA BJELOBRDSKE KULTURE U SLAVONSKOM DIJELU PODRAVINE

Izvorni znanstveni rad -
Srednjovjekovna arheologija

Original scientific paper -
Mediaeval archaeology -
UDK 904:718:739.2(497.13)"10"
Primljeno - Received 6.9.1990.

Željko Tomičić,
Institut za povijesne znanosti,
Odjel za arheologiju,
Zagreb YU, Krčka 1

U novije vrijeme područje Podravine poprištem je učestalih arheoloških istraživanja na nekolicini srednjovjekovnih nalazišta. Sva ta nastojanja usmjerena su prema sustavnom proučavanju materijalne ostavštine bjelobrdskog kulturnog kompleksa u međuriječju Drave, Dunava i Save. Ovim tekstom autor je obuhvatio rezultate istraživanja srednjovjekovnog groblja na redove otkrivenog tijekom 1989. godine u okolici sela Ciganke sjeverozapadno od Podravske Slatine u Slavoniji. Tijekom spomenute arheološke kampanje na dnevnu svjetlost iznesen je dio većeg naseobinskog groblja na redove jedne bogatije seoske zajednice, koja je, vrlo vjerojatno u XI stoljeću nastala ocjeditu povišenu desnu obalu rijeke Drave. Istraživanje groblja kod sela Ciganke najavilo je mogućnost paralelnog istraživanja, kako naseobinskog groblja, tako i pripadajućeg naselja bjelobrdske kulturne pripadnosti. Autor pretpostavlja da je naselje nastalo u zahvatu značajnih komunikacija, koje se dovode u vezu s postojanjem rječnih prijelaza koji su tijekom srednjovjekovlja ondje odigrali značajnu ulogu. Podrobnom analizom autoru je uspjelo otkriveni segment bjelobrdskog groblja preciznije datirati u drugu polovicu XI stoljeća i naslutiti mogućnost postojanja jedne starije faze posjedanja groblja.

Proteklo je već 120 godina od kako su na južnom rubu velike Karpatske kotline, u Podravini i istočnoj Slavoniji, prigodom arheoloških istraživanja na dnevnu svjetlost iznesena prva materijalna svjedočanstva kojima je nagovješteno postojanje nove kulture europskog srednjeg vijeka.¹ Zahvaljujući istraživanjima u Bijelom Brdu istočno od Osijeka (1895-1907) ova je materijalna kultura mnogo kasnije 1921. godine na prijedlog češkog arheologa L. Niederlea (Niederle 1921:25) prema epinimskom slavonskom nalazištu dobila naziv bjelobrdska kultura. Oblikovanje i razvoj ranosrednjovjekovne kulture poznate u znanstvenim krugovima Europe pod tim nazivom sastavnim su dijelom jednog od najkompliciranijih problema, odnosno procesa s kojima se susreće arheološko istraživanje srednjovjekovlja Karpatske kotline. Premda su početna istraživanja novog fenomena u kulturnom patrimoniju Europe započela upravo u međuriječju Mure, Drave, Dunava i Save i ondje dala vrlo jasna svjedočanstva o bjelobrdskoj kulturi na čitavom nizu nalazišta, neki dijelovi tog prostora nisu bili cjelovitije arheološki valorizirani. To je slučaj upravo sa slavonskim dijelom Podravine, kojemu unatoč ranijih izuzetnih nalaza, poput onog iz ranosrednjovjekovnog nalazišta u Čačavici (Vinski 1958:27-28, T. XIV, T. XV) koji je adekvatno valoriziran, ipak nije posvećena dužna pažnja naše srednjovjekovne arheologije.

Podravska ravnica kao dio otvorenog panonskog prostora čini, za razliku od prisavske nizine u kojoj vijugavi tok Save uzrokuje plavljenje znatnog dijela nizine zapadnog međuriječja, prostran sjeverni fertilni pojas u kojem su registrirane brojne arheološke lokacije i usamljeni nalazi kao znakoviti materijalni tragovi prethistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog razdoblja. Brojne agrarne populacije neolitika, eneolitika, antike i, dakako, srednjeg vijeka unatoč prirodnih smjena kontinuirano organiziraju prostor Podravine. Prometni značaj promatranog prostora valoriziran još u prethistoriji, dosegao je u antici kulminaciju uspostavljanjem trajne magistrale istok - zapad poznate kao rimska cesta *Poetovio* (Ptuj) - *Mursa* (Osijek). Značaj te prometnice preuzet je u srednjovjekovlju, pa zadržan i do naših dana.

U ovom tekstu prikazujemo i raspravljamo rezultate novijih arheoloških istraživanja srednjovjekovnog razdoblja u slavonskom dijelu Podravine, koji predstavljaju segment našeg sveukupnog nastojanja da se metodički pristupi istraživanju i valorizaciji materijalne i duhovne ostavštine bjelobrdskog kulturnog kompleksa u međuriječju Drave i Save.² Upravo u namjeri da prodremo u prividnu tamu prošlosti ovog dijela srednjovjekovne Slavonije, tj. njezina podravskog oboda, pristupili smo tijekom 1989. i 1990. godine sustavnim istraživanjima u okolici Podravske Slatine. Ovim prigo-

dom riječ je o istraživanju novootkrivenog groblja na redove sjeverno od sela Ciganka nedaleko Podravske Slatine (T.I,1).

Neposredno pred početak drugog svjetskog rata, točnije 1939. godine dospjele su zaslugom veleposjednika Jakoba Hubera ukrasne tvorevine otkrivene na jednom "...brežuljku odmah do sela Ciganka..." u Arheološki muzej u Zagrebu, gdje su razumjevanjem uprave otkupom spašene za arheološku znanost (T.II). Znatno kasnije na ove slučajne nalaze, koji su bez podrobnijih podataka o okolnostima otkrića i mjestu nalaza ipak signalizirali jasno postojanje novog bjelobrdskog lokaliteta, osvrnuo se M. Šeper (ŠEPER 1955:45-57). Skupina ukrasnih predmeta sastoji se od: jedne ogrlice od perforiranih poliedričkih zrna ametista, fluorita, pa zatim perli od staklene paste, zrna jantara i kauri pužića (T.II,8-9), dvije srebrne maloformatne i jedne brončane karičice sa S - petljom (T. II,1-3), dva šuplja lijevana brončana praporca (T.II,4-5), jednog lijevanog brončanog dugmeta (T.II,6), jednog brončanog prstena od tanje pločice s nizom ispućenja na obodu (T.II,10), jednog srebrnog prstena ispletenog od trostruke žice stanjenih rastavljenih krajeva (T.II,11) i jedne ogrlice od pet brončanih lančića koji završavaju sa četiri kuglasta, odnosno jednim srcolikim srebrnim privjeskom (T.II,7). Ovi vrijedni nalazi dokazivali su realnost nazočnosti jednog nasebinskog groblja bjelobrdске kulture kojem međutim nikada nije utvrđena točna lokacija. To otkriće desilo se tek šest desetljeća kasnije. Naime, tijekom proljeća 1989. godine ekipa Odjela za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu pod vodstvom autora ovih redaka i uz sudjelovanje arheologa Gradskog muzeja Virovitica i Zavičajne muzejske zbirke u Podravskoj Slatini, obavila je detaljna terenska arheološka rekonosciranja i uporna anketiranja mještana sela Ciganka.³ Rezultat ovih nastojanja bilo je otkriće lokacije pretpostavljenog srednjovjekovnog groblja na oranicama koje prekrivaju blagi konični brežuljak oko 500 metara sjeverno od sela Ciganka. Mještanima je brežuljak poznat pod toponimom "Mesarna" a na topografskoj karti označen je kao kota nadmorske visine 119 metara (T.I,2). Na oranicama u privatnom posjedu zaslugom zemljoradnika Neugebauera otkriveni su oranjem izbačeni na površinu ostaci ljudskih kostiju. Na ovakove nalaze vlasnici zemljišta redovito su nailazili prigodom plitkog oranja. Na taj način su svakako plići ukopi bili tijekom vremena devastirani. Ujedno, ovako dragocjeni podaci sugerirali su jasno mogućnost postojanja nekog groblja u kojem su pokojnici bili plitko ukopavani. Ove pretpostavke trebalo je arheološkom metodologijom tek potkrijepiti.

Tijekom mjeseca srpnja 1989. godine organizirano je sustavno sondažno iskopavanje u trajanju od desetak radnih dana koje je za neposredan cilj imalo dokazivanje postojanja bjelobrdskog groblja, utvrđivanje granica njegova protezanja, kao i utvrđivanja relativno - kronološkog položaja unutar bjelobrdске kulture. Istraživanja su trebala poslužiti i kao solidna osnova za daljnja sustavna iskopavanja na ovom nalazištu. Pokusna sonda veličine 6 x 12 metara, duljom osi orijentirana u smjeru od sjevera prema jugu iskolčena je na blagoj zapadnoj padini brežuljka Mesarna (kota 119), neposredno uz lokalni poljski put (T.III,1,2). Ovako položena sonda imala je za cilj da direktno obuhvati eventualne grobove, od-

nosno njihove redove. Iskopavanje u pokusnoj sondi otkrilo je segment jednog tipičnog bjelobrdskog groblja na redove unutar kojeg su primjećeni vrlo jasno izraženi redovi grobova. Redovi su se protezali u pravilnom nizu od juga prema sjeveru. Red I čine grobovi na istoku sonde označeni brojkama 6, 2, 5, 4 i 9, red II grobovi broj 3, 1, 7 i 8, dok redu III pripadaju grobovi broj 10, 11 i 12.⁴ Pokojnici su bili ukopavani u debeli sloj eolskog laporastog pijeska na prosječnoj dubini od 0,35 do 0,45 metra. Ovaj sloj tvori pokrov kalote brežuljka. Nema nikakvih tragova grobnih raka, već je, zacijelo, tijelo pokojnika polagano neposredno u sloj pijeska, kako to razabiremo na T.III,1; T.V i T.VI. Riječ je o vrlo plitkom pokopavanju pokojnika, pa nas ne čudi što su poneki od grobova, osobito oni djece (broj 9 i 10), bili prigodom poljodjelskih radova oštećeni. Unatoč toj činjenici mogli su se tijekom 1989. godine precizno izolirati skeleti 12 pokojnika kod kojih se moglo odrediti spol, donekle starosno doba, očuvanost skeleta, orijentacija, položaj ruku, odnosno podlaktica, kao i raspored pokretnih nalaza što razabiremo iz priloženog situacijskog plana dijela groblja (T.III,1; T.IV) i grobnih cjelina (T.V - T.XI). Tijekom arheološke kampanje otkriveno je sedam grobova ženskih individua različite starosne dobi (grobovi broj: 1, 3, 4, 5, 8, 11 i 12), tri groba muških individua zrelog starosnog doba (grobovi broj: 2, 6 i 7), dok su u dva slučaja registrirani skeleti djeteta. U jednom slučaju riječ je o grobu novorođenčeta kojem je otkrivena samo lubanja (grob broj 10), dok se u drugom slučaju radi o djetetu u dobi do 10 godina starosti kod kojeg nije nađena lubanja (grob broj 9) kako je to prikazano na T.V,2. Orijentacija grobova u pravilu je varirala od 68 do 86 stupnjeva. Trup pokojnika bio je položen u smjeru zapad - istok, tj. sa glavom na zapadu.

U nastavku ukratko se osvrćemo na važan detalj u sklopu običaja pokopavanja pokojnika, koji se odnosi na položaj ruku ili točnije podlaktica (njem. *Totengestus*). U istraženom segmentu groblja na redove kod sela Ciganka uglavnom su na temelju analize očuvanih skeleta mogle biti izdvojene određene varijante položaja ruku. Prije svega razlikujemo položaj ispruženih ruku uz trup pokojnika koji je registriran u najvećem broju slučajeva, odnosno u grobovima broj: 1, 2, 3, 11 i 12. Nadalje, u četiri slučaja (grobovi broj: 4, 5, 7 i 9) konstatirani su razni položaji podlaktica na trupu pokojnika. U dva slučaja, tj. u grobovima 6 i 8 podlaktice pokojnika bile su položene u karlicu, dok je u grobu broj 10 bila očuvana samo lubanja djeteta, pa se položaj ruku nije mogao rekonstruirati.

U čak devet od sveukupno dvanaest otkrivenih grobova registrirani su arheološki nalazi, kako nam to zorno predložuje priloženi situacijski plan s kartiranim nalazima (T.IV). Riječ je od reda o ukrasnim tvorevinama koje su podjednako prisutne kod grobova djece, žena i mužkaraca. Ti su grobovi označeni brojkama 1, 3, 5, 7, 8, 9, 11 i 12.

Prigodom kartiranja pojedinih nakitnih skupina primjenili smo u cjelini tipologijsku shemu koju je razrađujući kronologiju bjelobrdске kulture svojevremeno predložio J. Giesler (GIESLER 1981:T. 1 - T. 4). Riječ je o određenim kodnim oznakama, tj. brojevima primjerenim pojedinim predmetnim skupinama. Toj tipologijskoj shemi pridružili smo radi preglednosti određene znakove

a shemu smo dopunili rezultatima naše analize (TOMIČIĆ 1990:T.I - T.III).⁵

Na temelju uvida u pokretni fundus groblja kod sela Ciganka proveli smo njegovu detaljnu analizu i valorizaciju u želji da što preciznije utvrdimo relativno - kronološku poziciju tog nalazišta. Stoga se u nastavku osvrćemo na svaku pojedinu predmetnu skupinu arheoloških nalaza. Prije svega mora se istaknuti da je u cjelini riječ o standardnom bjelobrdskom materijalu kojega u pravilu susrećemo na nalazištima u kojima se manifestira ova srednjovjekovna kultura. Među nalazima razlikujemo naušnice, karičice, ogrlice - đerdane, šuplje praporce, dugmeta, prstene raznih varijanti oblika i perforirane novčiće.

Uz lubanju pokojnice pokopane u grobu broj 11 (T.VI,1; T.X,2) otkrivene su uz desnu sljepoočnicu dvije a uz lijevu jedna srebrna rustikalna grozdolika naušnica tzv. volinjskog tipa dobre kvalitete lijevanja. Nakon detaljno provedene analize naušnica volinjskog tipa koju je Giesler označio kao tip 17, u mogućnosti smo tvrditi da je riječ o jednoj od u nas najrasprostranjenijih varijanti nakitnih tvorevina unutar bjelobrdskog kulturnog kruga. Naime, na prostoru omeđenom tokovima rijeka Mure, Drave, Dunava i Save utvrđeno je postojanje dvije varijante oblika ove nakitne skupine. Na sedam nalazišta konstatirana je pojava luksuznog tipa ovih naušnica rađenih od srebra u tehnici filigrana i granulacije tip 17 a (TOMIČIĆ 1990:T.191), dok je na daljnjih osamnaest lokaliteta utvrđena pojava rustikalne varijante ove ukrasne skupine tzv. tipa 17 b (TOMIČIĆ 1990:T.192). Nadalje, u susjednoj Transdanubiji lijevane volinjske naušnice javljaju se na položaju livade Udvar kod sela Majs u mađarskom dijelu Baranje (KISS 1983:T.92; T.93) i to u grobnim cjelinama broj 1038 i 1047, dok se u nekropoli Halimba - Cseres lijevane naušnice volinjskog tipa susreću u grobu broj 70 (TÖRÖK 1962:T.XXVIII). Dosad najcjelovitiji prikaz kartiranja, analize i kronologijskog opredjeljenja volinjskih naušnica dao je još 1970. godine Z. Vinski osvrćući se na problem postojanja lokalne produkcije nakita starohrvatskog vremena u Sisku (VINSKI 1970:8 i d.). U tom prikazu uvjerljivim argumentima Vinski je pobio tvrdnje B. Szökea (SZÖKE 1959:40) i dokazao da se naušnice ovog tipa nazvane prema njihovu izvorištu u Voliniji u zapadnom dijelu Ukrajine, u toj pradomovini ne javljaju prije sredine, odnosno druge polovice X. stoljeća (VINSKI 1970:63, n.101). Taj staroruski nakit rađen prema bizantskom prototipu bio je naknadno, vjerojatno u vrijeme vladavine kralja Stjepana I. (1000 - 1038) i kijevskog velikog kneza Vladimira Svjatoslavića (980 - 1015) direktno importiran u ranom XI. stoljeću u Karpatsku kotlinu (VINSKI 1970:69, n. 131). Prema mišljenju Vinskog u međuriječje Drave, Dunava i Save, dakle u panonskom Podunavlju naušnice volinjskog tipa dolazile su istočnim transkarpatskim putem (VINSKI 1970:68, n.127). Prema tim luksuznim srebrnim granuliranim predloščima naušnica staroruskog radioničkog porijekla, dakle tipa 17 a, lokalno stanovništvo, uglavnom mješovitog etničkog sastava, nastavilo je u panonskom Podunavlju proizvodnju lijevanih rustikalnih naušnica tzv. tipa 17 b (VINSKI 1970:70). Tu na području koje je inače bogato tradicijom izrade lijevanih naušnica raznih tipova, tijekom XI. stoljeća lijevaju se prema volinjskom luksuznom modelu njihove rustikalne

replike. Volinjske naušnice Vinski datira u početak XI. stoljeća, odnosno prema njegovom uvjerenju istovremeno s ostavom iz Tokaja (VINSKI 1970:63, n.103). Inače se pojavom volinjskih naušnica bavilo nekoliko autora (DOSTÁL 1965:377 i d., karta 2; NEMETH 1969:192 i d.; ERCEGOVIĆ PAVLOVIĆ 1975:174-177; MINIĆ 1970:242, fig.8). Na različita ranije prikazana mišljenja u vezi kronologijskog položaja granuliranih naušnica volinjskog tipa osvrnuo se svojevremeno J. Giesler (GIESLER 1981:91-93). Proveo je analizu na nekoliko grobnih cjelina u grobljima Cluj u Transilvaniji, Prša u južnoj Slovačkoj i Szentes - Szentlaszlo u mađarskom Potisju u želji da utvrdi kronologijski položaj varijante 17a volinjskih naušnica (GIESLER 1981:92-93, n.207-212). Nakon te analize mogao je u prvom dotadašnjem tabelarnom prikazu kronologijske podjele materijala bjelobrdске kulture granulirane naušnice volinjskog tipa, odnosno varijantu 17 a, smjestiti u tzv. prijelaznu fazu između staromađarskog i bjelobrdskog horizonta. Naušnice varijante 17 a obuhvaćaju vremenski raspon od oko 950. godine do potkraj vladavine ugarskog kralja Stjepana I. (1000 - 1038) što razabiremo iz spomenute tabele (GIESLER 1981:93, T.53,2). Varijantu 17 b Giesler je podrobno analizirao na temelju njihove pojave unutar materijala nekropole u Gomjenici kod Prijedora i Halimba - Cseres u Transdanubiji (GIESLER 1981:100; 103) i dokazao da se ta varijanta lijevanih volinjskih naušnica u inventaru promatranih nekropola javlja nakon ostalih lijevanih oblika naušnica, odnosno da je promatrano relativno - kronologijski mlađe pozicije. Na temelju naše vrlo detaljno provedene analize horizontalne stratigrafije nekropola Bijelo Brdo II, Vukovar - Lijeva bara, Ptuj - Grad, Gomjenica, Petoševci - Bagruša, Sv. Juraju u Trnju i Majs, uspjelo nam je dokazati punu afirmaciju ove nove i vrlo omiljene ukrasne forme u fazama posjedanja spomenutih grobalja na redove koje su istovremene s I. stupnjem bjelobrdске kulture prema Gieslerovoj relativno - kronologijskoj shemi. Ovaj tip lijevanih grozdolikih naušnica volinjskog tipa ostao je relativno dugo u uporabi, jer ih primjerice u nekropolama Sv. Juraj u Trnju u Međimurju i u okolici sela Ciganke susrećemo u okolnostima koje sugeriraju njihovo zadržavanje do nastupa kasne faze II. stupnja, odnosno neposredno u tu završnu fazu bjelobrdске kulture.

Problemu naušnica volinjskog tipa posvetit ćemo drugom prigodom više naše pozornosti. Ipak na svršetku ovog kraćeg ekskursa možemo konstatirati da rustikalnu varijantu lijevanih volinjskih naušnica, općenito, prema rezultatima naše analize provedene na nalazištima u međuriječju Drave i Save možemo slijediti od po prilici drugog desetljeća XI. stoljeća, odnosno svršetka I. stupnja bjelobrdске kulture, do potkraj prve polovice XII. stoljeća. Unutar groblja kod sela Ciganka njihovu pojavu, kao što je ranije istaknuto, vezujemo uz svršetak II. stupnja bjelobrdске kulture.

U grobnim cjelinama broj 1, 8 i 9 (T.VII,1; T.IX,2; T.X,1) naišli smo na maloformatne primjerke srebrnih karičica s raskucanom i uglavnom narebrenom S - petljom označene prema Gieslerovoj tipologijskoj shemi kao tip II. Na području međuriječja Drave i Save prema našem kartiranju karičica sa S - petljom susrećemo čak na 49 nalazišta ove, unutar bjelobrdskog registra materijalne kulture, vrlo omiljene ukrasne tvorevine (TOMIČIĆ 1990:374-386). U

arheološkoj literaturi dosad je ovoj ukrasnoj tvorevini posvećeno obilje znanstvenih tekstova, pa o karičicama sa S - petljom postoji uistinu bogata literatura, koju, dakako, u ovom sažetom radu nismo u mogućnosti citirati.⁶ Ipak, upozoravamo na značajan napredak koji je postigao J. Giesler analizirajući veliku transdanubijsku nekropolu Halimba - Cseres u županiji Veszprém. Nakon detaljne metričke analize Giesleru je uspjelo dokazati da prepoznatljive razlike u veličini i debljini žice kod ove nakitne skupine, koje je dokazao unutar spomenute nekropole, nisu puka slučajnost, već da podjela koju je zatim predložio na temelju tih kriterija, omogućuje prepoznavanje određenih grupa. Giesler je stoga velikofornatne karičice sa S - petljom označio kao tipove I,6 - I,10 a malofornatne kao tipove II,4 i II,5 s još detaljnijom internom raščlambom (GIESLER 1981:40; fig.7a;37; fig.6; 104-109; 113-116). Potvrde za ispravnost kronologijskih spoznaja o karikama sa S - petljom Giesler je dobio i u ostalim nakitnim skupinama kao što je primjerice prstenje ali i u pojavi numizmatičkog materijala (GIESLER 1981:46-48). U novije vrijeme ovoj skupini nakita dosta pažnje posvetili su mađarski arheolozi. Posebice izdvajamo indikativne rezultate istraživanja bjelobrdskog groblja Pusztaszentlászló u županiji Zala (SZÖKE i VANDOR 1977:99 i d; 1987:144-147). Naša analiza horizontalno - stratigrafijskih odnosa u vezi s karikama tipa I i II na nizu bjelobrdskih nekropola u međuriječju Drave i Save ali i susjednom mađarskom dijelu Baranje, točnije rečeno, unutar nekropole Majs, pokazala su relativno - kronologijsku poziciju ove nakitne skupine (TOMIČIĆ 1990:374-386, T.210). Malofornatne karike tipa II u pravilu od srebra i s širokom narebrenom i raskucanom S - petljom mogu se uvrstiti u mlađe faze posjedanja groblja bjelobrdskog kulturnog kruga. U ranije spomenutoj nekropoli bjelobrdске kulture na lokalitetu Pusztaszentlászló malofornatne srebrne karike s raskucanom narebrenom S - petljom javljaju se u nizu grobnih cjelina s novcem ugarskog kralja Ladislava I. (1077-1095) i u kombinacijama s raznim varijantama oblika prstena tipa 25, 31 i 34 a, odnosno s ogrlicama - čerdanima tipa 39-40, kao i s ogrlicama od poliedričkih perforiranih ametistnih i fluoritnih perli tipa 41 a (SZÖKE i VANDOR 1987:151-152).⁷

Među ukrasnim tvorevinama u inventaru groblja kod sela Ciganka susrećemo raznolike varijante oblika ogrlica. Ogrlice čerdane tipa 39-40 prema tipologijskoj shemi J. Gieslera susrećemo u grobnim cjelinama broj 1, 3, 8 i 9 uglavnom u kombinaciji s malofornatnim srebrnim i brončanim karičicama tipa II, ogrlicama tipa 41 a, praporcima tipa 10 i lijevanim dugmetom tipa 11, kako je to zorno predočeno u ilustrativnoj građi nalazišta (T.VI,1 i 2; VI,1 i 2; T.VII,2; T.VIII,1), kao i na kombinacijskoj tabeli nalazišta (T.XI,2). Ovaj tip ogrlica sastoji se od perli rađenih od staklene paste, puhanog stakla, koničnih i valjkastih glinenih perli i kauri pužica. Naše kartiranje nalaza ogrlica tipa 39-40 na području omeđenom tokovima Drave, Dunava i Save dokazalo je postojanje deset lokaliteta ove nakitne skupine (TOMIČIĆ 1990:463, T.194). Prema Giesleru ogrlice ovog tipa javljaju se od rane faze I.stupnja bjelobrdске kulture do duboko u kasnu fazu II. stupnja (GIESLER 1981:131,n.324; 132,n.325-326).

U sklopu inventara grobne cjeline broj 3 (T.VII,2) registrirana su četiri perforirana poliedrička zrna ametista

i fluorita od jedne ogrlice koju je Giesler označio kao tip 41a. Ovakove su ogrlice inače u međuriječju Mure, Drave i Save registrirane zasad na lokalitetima u Sv.Juraju u Trnju u Međimurju (TOMIČIĆ 1985a:57-58; 1985b:26-27), na položaju Bregi kod potkalničkog sela Popovca (HOMEN 1984:49-52) i konačno kod sela Ciganka. U najnovije vrijeme tijekom istraživanja srednjovjekovnog groblja u Stenjevcu nađena su također četiri ametistna perforirana zrnca. Nalazi još nisu objelodanjeni pa se autoru istraživanja, kolegici K. Simoni zahvaljujemo na priopćenju. Ogrlice ovog tipa na lokalitetu Sv.Juraj u Trnju možemo uvrstiti u kasnu fazu II. stupnja bjelobrdске kulture. Problematična ogrlica od facetiranih poliedričkih perli srednjovjekovna arheologija posvećivala je dosta pažnje. Tako ih je B. Szöke smatrao relativno rijetkom pojavom i datirao u posljednju četvrtinu XI. stoljeća i u XII. stoljeće (SZÖKE 1962:90). Prema mišljenju B. M. Szökea navedeno razdoblje bilo je vrijeme cvata ove nakitne skupine, jer su u nekim područjima ogrlice od poliedričkih perli prisutne tijekom prijelaza iz X. u XI. stoljeće, odnosno u prvoj polovici XI. stoljeća. Kao primjer navodi nekropole Sárbogárd - Tringertanya, Nové Zámky, Szekesfehervár (SZÖKE i VANDOR 1987:148,n.111-115). Giesler je ovaj tip ogrlica uvrstio u kasni razvojni stadij bjelobrdске kulture na temelju nalaza iz nekropola Transdanubije na kojima je proveo horizontalno - stratigrafska istraživanja (GIESLER 1981:132,n.327). Na temelju analize nekropole Halimba - Cseres Giesler je iznio konstataciju da se perle tipa 41 a i 41 b javljaju i u kasnoj fazi II. stupnja bjelobrdске kulture. Masovniju pojavu ovih atraktivnih ogrlica Giesler općenito locira u kasnu fazu II. stupnja bjelobrdске kulture (GIESLER 1981:132). U novije vrijeme problemu porijekla i općenito analize ogrlica od fluoritnih i ametistnih poliedričkih perli posvetili su osobitu pažnju B. M. Szöke i L. Vandor uglavnom u vezi vrednovanja istovrsnih nalaza u bjelobrdskoj nekropoli Pusztaszentlászló. Naime, ondje su ogrlice tipa 41a konstatirane u čak 17 grobnih cjelina u kombinaciji s prstenima tipa 27, 30, 31 i 35, kao i u tri slučaja s novcima kralja Ladislava I.(1077-1095), kako to navode autori istraživanja (SZÖKE i VANDOR 1987:147-150). Prema ovim autorima izvorište materijala za izradu ogrlica od fluorita i ametista treba smatrati gorje Velence i okolice Pátke, a ne, kao prema nekim autorima teritorije izvan Karpatske kotline, gdje su ovakove perle ionako rjeđe zastupljene (SZÖKE i VANDOR 1987:148,n.119-127).

U inventaru groblja kod sela Ciganka susrećemo i nekoliko varijanti oblika prstena. Tako je primjerice u grobu broj 7, na desnoj ruci pokojnika, vjerojatno muškarca, otkriven prsten rastavljenih stanjenih krajeva i rombičkog presjeka (T.IX,1), koji je u Gieslerovoj tipologiji označen kao tip 27. Nadalje, u grobnoj cjelini broj 5 (T.V,1; T.VIII,2) na lijevoj ruci pokojnika položenoj na trbuh, otkriven je prsten od dvije srebrne upletene žice stanjenih krajeva koji se dodiruju. Ovaj tip prstena Giesler je obilježio kao tip 29. Na desnoj ruci pokojnika, koja je položena također na trbuh, otkriven je prsten od trosruke upletene srebrne žice rastavljenih stanjenih krajeva (T.VIII,2) kojeg je Giesler obilježio kao tip 30. Konačno, u grobu broj 12 (T.XI,1) jedini grobni nalaz je srebrni prsten trakastog presjeka s dvije uparane paralelne linije koji u Gieslerovoj tipologijskoj shemi nosi oznaku tip 35.

Naše kartiranje nalaza prstena tipa 27, odnosno prstena rombičkog presjeka rastavljenih stanjenih krajeva, pokazalo je njihovu pojavu na devet nalazišta u međuriječju Drave, Dunava i Save. Ovaj tip prstena javlja se uglavnom na prijelazu od svršetka I. stupnja bjelobrdске kulture do početka II. stupnja. Nadalje, prstene tipa 29 i 30 Giesler je svrstao u početno razdoblje II. stupnja bjelobrdске kulture, za razliku od prstena tipa 35 koji je svojstven kasnoj fazi II. stupnja ove kulture.

Prstene tipa 29 registrirali smo na lokalitetima Vukovar - Lijeva bara, Gomjenica kod Prijedora i kod sela Ciganka. Naša horizontalno - stratigrafska istraživanja pokazala su da prstene tipa 29 možemo vrlo pouzdano i precizno uvrstiti u početno razdoblje II. stupnja bjelobrdске kulture. Tako se primjerice u mađarskom dijelu Baranje u najvećoj bjelobrdskoj nekropoli Karpatske kotline u Majsu prsten tipa 29 javljaju u kombinaciji s prstenom tipa 30 i maloformatnim karikama sa S - petljom u grobnoj cjelini broj 186. Ovaj grob uvrstili smo u III. fazu posjedanja nekropole Majs, koja korespondira s početnim razdobljem II. stupnja Gieslerove podjele bjelobrdске kulture (TOMIČIĆ 1990:565-566). Prsteni tipa 29 javljaju se na tlu Vojvodine u Bačkoj (Senta i Senčanski Trešnjevac), odnosno u Banatu (Banatsko Arandelovo), kako je to u novije vrijeme registrirano u literaturi (STANOJEV 1989:17,sl.25). Na području Karpatske kotline prsteni ove varijante oblika javljaju se relativno često u Mađarskoj, Slovačkoj, Austriji i Rumunjskoj (GIESLER 1981:T.48).

Jednu od posebno atraktivnih formi nakita unutar oblikovnog registra bjelobrdске kulture prstene pletene od tri srebrne žice rastavljenih suženih krajeva, označene kao tip 30, susrećemo na području međuriječja Drave, Dunava i Save na čak devet lokaliteta (TOMIČIĆ 1990:566-569,T.204). Češća nalazišta ovog tipa prstena su u Bačkoj (Senta i Horgoš), pa u mađarskom Potisju, Transdanubiji i Slovačkoj (STANOJEV 1989:sl.568; sl.590; sl.593; sl.605; sl.692; GIESLER 1981:T.48).

U nekropoli Bijelo Brdo II prsten tipa 30 javlja se u grobnoj cjelini broj 165 u kombinaciji sa srebrnim denarom ugarskog kralja Andrije I. (1046-1061). Nadalje, pojavu prstena tipa 30 u velikom bjelobrdskom groblju na redove Majs u grobnoj cjelini broj 322 možemo pouzdano uvrstiti u sredinu XI. stoljeća, odnosno u II. stupanj bjelobrdске kulture. Naime, u spomenutom grobu prsten tipa 30 javlja se zajedno sa srebrnim denarom ugarskog kralja Andrije I.(1046-1061). Interesantni su rezultati kronologijskih istraživanja do kojih je u vezi ove varijante prstena došao J.Giesler na transdanubijskim nekropolama Fiad - Képuszta i Ellend - Nagygödör (GIESLER 1981:T.40; T.45). U tom smislu posebno je iskazljiv inventar grobova broj 246 i 264 nekropole Ellend - Nagygödör u mađarskom dijelu Baranje. Naime, ondje se prsteni tipa 30 javljaju u kombinaciji s maloformatnim karičicama sa S - petljom tipa II,4 i srebrnim denarima kralja Andrije I. (GIESLER 1981:T.4). Na potpuno identičnu situaciju nailazimo u nekropoli Pusztaszentlászló u županiji Zala (SZÖKE i VANDOR 1987:sl.62,8). U navedenom groblju pokopavala je pokojnike bogata zajednica koja krajem XI. stoljeća nastava prostor u blizini povijesno utvrđene granice mađarskog kraljevstva prema otoskom carstvu. Ondje primjećujemo prstene tipa 30 vrlo masivne izrade u grob-

noj cjelini broj 113 u kombinaciji s masivnim maloformatnim srebrnim karikama tipa II, koje imaju narebrenu raskucanu petlju nalik slovu S. Nadalje, susrećemo ih i u kombinaciji s ogrlicama od poliedričkih facetiranih ametistinih i fluoritnih bušenih perli tipa 41a i konačno sa srebrnim denarom mađarskog kralja Ladislava I.(1077-1095). Prema tome, zahvaljujući nalazu iz nekropole u Pusztaszentlászló možemo trajanje upotrebe prstena tipa 30 kontinuirano slijediti u novcem datiranim grobnim cjelinama od sredine do svršetka XI. stoljeća.

Naše kartiranje prstena tipa 35 u savsko - dravskom međuriječju pokazalo je pojavu ove nakitne skupine, koju karakterizira većinom zatvoren tanki trakasti obruč s vanjske strane uglavnom ukrašen urezima, na čak sedam arheoloških nalazišta (TOMIČIĆ 1990:569-572,T.204). Gieslerova horizontalno - stratigrafska istraživanja uvrstila su prstene ovog tipa u završni stupanj bjelobrdске kulture, odnosno preciznije od po prilici vremena vladanja ugarskog kralja Salamona (1063-1074), do u vrijeme vladanja Kolomana (1095-1116) (GIESLER 1981:T.30; T.34). Naše horizontalno - stratigrafske analize obavljene na nekropolama Bijelo Brdo II, Vukovar - Lijeva bara, Gomjenica, Svinjarevci i Sv.Juraj u Trnju u Međimurju pokazala su ispravnost Gieslerove teze o kasnoj pojavi prstena tipa 35 u repertoaru bjelobrdске kulture. Naime, analize provedene na bjelobrdskim grobljima savsko - dravskog međuriječja pokazale su pojavu prstena tipa 35 pretežito u posljednjim fazama posjedanja ukopišta koje u pravilu odgovaraju isključivo kasnoj fazi II. stupnja bjelobrdске kulture.

U grobu broj 9 groblja kod sela Ciganka, koji je, zacijelo, pripadao djetetu u životnoj dobi od oko deset godina starosti (T.V,2; T.X,1), na prsima pokojnika nađena je ogrlica od puhanog stakla i kauri-pužića, na koju su vrlo vjerojatno bili nanizani perforirani srebrni denari ugarskog kralja Andrije I.(1046-1061). Repertoar ovog nalazima bogatog groba, koji je nažalost u visini lubanje oštećen, upotpunjavali su jedan šuplji lijevani brončani praporac tipa 10 i jedna srebrna maloformatna karika sa raskucanom i narebrenom S - petljom tipa II. Činjenica da je zatečeni novac bio u sva četiri slučaja perforiran a u tri primjerka obrezivanjem smanjen upućuje na mogućnost da ovu grobnu cjelinu datiramo potkraj ili u prve godine nakon vladavine kralja Andrije I, dakle preciznije rečeno na prijelazu iz šestog u sedmo desetljeće XI. stoljeća. Na taj način dobili smo, čini se, pouzdani kronologijski oslonac za sveukupnu dataciju dosad otkrivenog segmenta bjelobrdskog groblja.

U osvrtu na otkrivene nalaze iz groblja u okolici sela Ciganka možemo konstatirati da su pored spomenutog lijevanog šupljeg praporca tipa 10 iz spomenutog bogatog groba broj 9, u grobovima broj 1 i 5 nađena sveukupno tri primjerka lijevane dugmadi tipa 11 raznih inačica oblika (T.VII,1; T.VIII,2). Privjesci ili točnije rečeno lijevana dugmeta tipa 11 javljaju se u međuriječju Drave, Dunava i Save na čak 16 nalazišta (TOMIČIĆ 1990:499-505,T.198). Pojavu ove nakitne skupine Giesler je doveo u vezu s preživjelim oblicima staromađarskog kruga koji su našli primjenu tijekom trajanja i manifestiranja bjelobrdске kulture (GIESLER 1981:89,n.196), a po njegovu uvjerenju privjesci tipa 11 zadržali su se u upotrebi do svršetka prve trećine XI. stoljeća (GIESLER 1981:T.53,2). Tu gornju granicu trajanja upotrebe lijeva-

nih dugmeta tipa 11 na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save treba svakako, na temelju rezultata naših horizontalno - stratigrafskih istraživanja u Bijelom Brdu II, Vukovaru-Lijevoj bari, Ptuju - Gradu, Gomjenici, Mahovljanima, Petoševcima - Bagruši i konačno Majsu, pomaknuti do posljednje trećine XI. stoljeća. Analiza ove nakitne skupine, primjerice u nekropoli Majs, utvrđuje tu granicu zahvaljujući nalazu iz grobne cjeline broj 692 u vrijeme vladavine kralja Ladislava I.(1077-1095)(KISS 1983:T.61). Novija istraživanja pokazala su pojavu obje varijante oblika dugmeta tipa 11 na sjeveru u Skandinaviji (JANSSON 1988:606;sl.19-20;n.104). Ondje su kao strani import pouzdano datirani u srednje vikinško doba, dok se osobito brojni nalazi susreću na području Kijevske Rusi i u Karpatskoj kotlini do granica bizantskog carstva (JANSSON 1988:606;n.105).

Naša tipologijska analiza slučajnih nalaza otkrivenih tijekom 1939. godine na lokalitetu Ciganka dokazala je postojanje nekoliko nakitnih tvorevina na koje se na ovom mjestu također sumarno osvrćemo. Riječ je o nekolicini predmeta koji upućuju na mogućnost postojanja jedne kronologijski starije faze posjedanja groblja. Naime, pojavu lijevanog brončanog prstena polukružnog presjeka izbočene površine (T.II,10) tipa 34 a dovodimo u vezu s nizom analognih pojava u međuriječju Drave i Save i susjedne Karpatske kotline. Prstene tipa 34 susrećemo u Karpatskoj kotlini inače relativno rijetko. U mađarskom Potisju susrećemo ih na lokalitetima Alpar i Csongrad, a zapadnije od Blatnog jezera na lokalitetu Zalavar - Kö i Halimba - Cseres, odnosno u mađarskom dijelu Baranje na nekropolama Pécs-Vasas, Majs i Ellend - Nagyödör (GIESLER 1981:T.48; T.49). U susjednoj Vojvodini u Bačkoj prstene tipa 34 susrećemo na lokalitetima Bač,Bogojevo i Ruski - Krstur (STANOJEV 1989:22,sl.108; 29,sl.152; 103,sl.538). Međutim, najveću koncentraciju prstena ovog tipa imamo ipak u našem međuriječju Drave, Dunava i Save. Da li njihova brojna zastupljenost i koncentracija upravo na tom prostoru indicira mogućnost postojanja određene lokalne produkcije ove specifične kovinske ukrasne tvorevine na južnom obodu Karpatske kotline? To će nastojati pojasniti tek buduća istraživanja. Ono što na temelju Gieslerove analize danas možemo pouzdano tvrditi to je kronologijska pozicija prstena tipa 34. Prema ovom autoru prstene tipa 34 susrećemo od svršetka I. stupnja do početka II. stupnja bjelobrdске kulture, uz mogućnost da su barem u nekropolama koje nije analizirao oni mogli biti u uporabi i u ranoj fazi I. stupnja, odnosno do u kasnu fazu II. stupnja bjelobrdске kulture (GIESLER 1981:T.53,2). Na prostoru međuriječja Drave i Save u kojem, zacijelo, treba tražiti ishodište ove ukrasne tvorevine, prsteni tipa 34a u uporabi su od svršetka I.stupnja do u ranu fazu II. stupnja bjelobrdске kulture (TOMIĆIĆ 1990:555-560; T.210).

Među sasvim osebujne slučajne nalaze iz uništenih grobova s nalazišta kod sela Ciganka spada svakako ogrlica od lančića s privjescima (T.II,7). Sličan uglavnom kompletno očuvan primjerak ogrlice otkriven je još vrlo davno na susjednom podravskom bjelobrdskom lokalitetu u Velikom Bukovcu (BRUNŠMID 1903-1904:83-86; sl.37; 38). Na temelju spomenuta dva karakteristična nalaza s ova dva podravska bjelobrdска nalazišta u mogućnosti smo pretpostaviti postojanje specifičnog na-

kitnog elementa bjelobrdskog oblikovnog kruga. U našoj tipologijskoj shemi predložili smo za ovu nakitnu skupinu oznaku tip 43. Pored nepobitne sličnosti, koja spomenuta dva primjerka izdvaja opravdano u zasebnu skupinu ukrasnih tvorevina, postoje i određene jasne razlike koje se svode na odabir raznolikih inačica lijevanih privjesaka. I dok kod ogrlice tipa 43 iz Velikog Bukovca na pet brončanih karičastih lančića vise lijevana masivna narebrena dugmeta, koja su Brunšmida navela na komparaciju s kapićom žira, dotle se na ogrlici iz groblja u Ciganki između dva para lijevanih privjesaka na lančićima javlja ju dvodjelni srebrni privjesak tipa 9. Na temelju lijevanih dugmeta skloni smo ogrlicu tipa 43 kronologijski pripisati vremenu trajanja čitavog I. stupnja bjelobrdске kulture (TOMIĆIĆ 1990:499-505; T.198; T.210).

Pored jednog fragmentarno očuvanog šupljeg lijevanog praporca tipa 10, otkrivenog 1989. godine u bogatom dječjem grobu broj 9, dospjela su kao slučajni nalazi 1939. godine još dva potpuno ušćuvana primjerka ove kovinske ukrasne tvorevine koji su također otkriveni na lokalitetu kraj sela Ciganka. Ovakovi lijevani šuplji praporci nađeni su u međuriječju Drave i Save na sveukupno 17 lokaliteta (TOMIĆIĆ 1990:487-488; T.196; T.210). Naša horizontalno - stratigrafska analiza ovog ukrasnog elementa pokazala je pojavu praporca tipa 10 tijekom rane faze I. stupnja bjelobrdске kulture. Nakon njihove pojave u toj fazi u potpunosti nestaju iz uporabe, tako da ih ne susrećemo u kasnijim fazama te srednjovjekovne kulture.

Na temelju dosad dobivenih rezultata istraživanja u mogućnosti smo konstatirati nekoliko osnovnih odrednica o groblju kraj sela Ciganka. Kao prvo riječ je o jednom tipičnom naseobinskom groblju, zacijelo, nastalom u blizini sela bjelobrdске zajednice koja je nastavala suhu i ocjeditu aluvijalnu gredu na desnoj obali rijeke Drave. To pretpostavljeno bjelobrdско naselje nalazilo se vrlo vjerojatno istočno od položaja groblja na udaljenosti kojih 500 metara od ukopišta i u blizini vrela vode. Na davne tragove života u plodnom okruženju nalazišta povremeno se nailazi tijekom poljodjelskih radova. Riječ je o nalazima neolitičkih artefakata koji potcrtavaju agrarnu orijentaciju davnih populacija ovog dijela međuriječja Drave i Save. Plodnost oranica bila je temeljni činitelj i u srednjem vijeku. Kao preduvjet za organizaciju svakog oblika života plodna podravska zemlja i pogodna hidrografija, odnosno blizina toka Drave i prirodne prastare prometnice u njegovu zahvatu, predodredili su uspostavu života i bjelobrdске populacije na ovim prostorima. Stanovnici pretpostavljenog bjelobrdskog sela kojemu arheološka metoda tek treba odrediti točnu lokaciju, pokopavali su svoje pokojnike na jugozapadnoj padini blagog brežuljka (kota 119) u vrlo pravilnim redovima. Razmak između tih redova iznosio je prosječno oko 2 metra, dok je međusobni razmak grobova varirao od 1-1,5 metra. Ovakova pravilnost, uz činjenicu da su pokojnici bili vrlo plitko pokopavani, sugerira postojanje nekog vanjskog oblika obilježavanja svakog pojedinog groba. Ta pretpostavka nije se mogla materijalno potkrijepiti. Groblju kod sela Ciganka tijekom dosadašnje dvije arheološke kampanje mogla se odrediti sjeverna i sjeverozapadna granica zone pokopavanja. Ta pretpostavljena zona protezanja groblja nalikuje elipsi koja prekriva jugozapadnu i jugoistočnu padinu spomenutog blagog

brežuljka. U toj zoni tijekom budućih istraživanja treba očekivati nove nalaze grobova.

Kartiranjem grobnih nalaza dobiveni su pouzdani uporišni elementi za horizontalno - stratigrafsku analizu groblja i, dakako, za utvrđivanje njezina relativno - kronologijskog položaja unutar kronologije bjelobrdске kulture. Dobiven je precizan situacijski plan i izdvojen cjelokupan pokretni fundus groblja. Antropološka analiza zasad još, nažalost, nije provedena ali je cjelokupna osteološka građa pohranjena u Zavičajnom muzeju Podravske Slatine. Ipak, na temelju detaljne tipologijske analize, kako slučajnih nalaza otkrivenih tijekom 1939. godine i pohranjenih u Arheološkom muzeju u Zagrebu, tako i nalaza otkrivenih tijekom naše arheološke kampanje 1989. godine, iskazuje se relativno - kronologijska slika koju u nastavku iznosimo.

Horizontalna stratigrafija groblja kod sela Ciganka biti će u budućnosti svakako preciznija, jer će uporište imati u većem broju nalaza i opažanja, međutim, već sada se na temelju raspoloživog arheološkog inventara može pouzdano pretpostavljati postojanje jedne starije i jedne mlađe faze posjedanja. Ovu našu pretpostavku potvrđuje priložena kombinacijska tabela groblja kod sela Ciganka (T.XI,2), koja je rezultat prethodno provedene detaljne analize svake zastupljene nakitne, odnosno predmetne skupine. Stariju fazu posjedanja prepoznajemo u dijelu slučajnih nalaza otkrivenih 1939. godine. Riječ je o prstenu tipa 34 a, ogrlici tipa 43 s lančićima, šupljim lijevanim praporcima tipa 10 i vjerojatno velikofornatnim karikama sa S - petljom. Svi ovi nalazi otkriveni su zahvaljujući sretnim okolnostima ali ipak tipološkom metodom možemo ih izdvojiti u zasebnu skupinu starijih nalaza.

Pojava rustikalnih lijevanih naušnica volinjskog tipa varijante 17b i prstena rastavljenih stanjenih krajeva i rombičkog presjeka tipa 27, karakterističnih za Gieslerov I. stupanj bjelobrdске kulture, čine vrlo vjerojatno retardirane ukrasne tvorevine iz starije faze posjedanja groblja. S druge strane razne varijante oblika prstena tipa 29, 30 i 35, ogrlica tipa 39-40 i 41a, kao i srebrnih malofornatnih karika raskucane i narebrene S - petlje tzv. tipa II, čine kompaktan horizont nalaza svojstvenih kasnoj fazi II. stupnja bjelobrdске kulture. Pouzdani oslonac za datiranje, kako ove faze posjedanja groblja, tako i istraženog dijela u cjelini, predstavljaju nalazi četiri srebrna bušena denara ugarskog kralja Andrije I.(1046-1061). Oni zasad predstavljaju *terminus post quem non* za mlađu fazu posjedanja groblja kod sela Ciganka. Ovoj fazi posjedanja groblja (njem. *Belegungsphase*) pridružujemo i ogrlicu od poliedričkih facetiranih i bušenih ametistnih i fluoritnih perla tipa 41 a koja je otkrivena 1939. godine u sklopu slučajnih nalaza koji su danas pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Dakako da će tek buduća opsežna sustavna istraživanja na lokalitetu sjeverno od sela Ciganka u slavonskom dijelu Podravine dati više pouzdanih elemenata za kompleksnije vrednovanje ovog interesantnog nalazišta. Ipak, skloni smo uvjerenju da pokretni inventar istraženog segmenta groblja uvrstimo u posljednju trećinu XI. stoljeća. S određenim, čini nam se nužnim, oprezom pretpostavili smo postojanje jedne starije faze posjedanja, odnosno pokopavanja u ovom jednoslojnom bjelobrdskom groblju. Tu fazu ocrta materijal primjeren I. stupnju bjelobrdске kulture. Bogatstvo

grobnog inventara otkrivenog u relativno malom broju istraženih grobova sugerira postojanje jedne bogatije zajednice. Zahvaljujući blizini rječnih prijelaza na Dravi lociranih u visini sela Sopja, ali i životno važne prometnice koja od pradavnih vremena prolazi čitavom Podravinom i dotiče promatrani areal nalazišta, ova zajednica izdigla se koristeći, pored ostaloga prednosti plodnog tla pridravске nizine i tamošnje hidrografije. Bogatstvo nalaza zrcali i određenu životnu razinu bjelobrdске zajednice koja je, promatrana s aspekta njezine pripadnosti ekleziastičkom centru, pripadala pod vjersku jurisdikciju nadbiskupije u Pečuhu. Prestanak pokopavanja u seoskom groblju ove bjelobrdске zajednice uslijedio je, zacijelo, u trenutku uspostavljanja stalnog crkvenog ukopišta, kojeg, obzirom na vjerske propise kraljeva iz dinastije Arpadovića, posebice Ladislava I.(1077-1095) i njegovih nasljednika, u kojima se ozakonjuje obveza pokopavanja u blizini crkava, možemo očekivati u arealu sakralnog objekta Sv.Marije u selu Sopju oko tri kilometra sjeverno od bjelobrdskog groblja na položaju Mesarna.

Arheološka istraživanja srednjovjekovnog nalazišta kod sela Ciganka na samom su početku ali već sada nameću mnoga pitanja koja s pravom usmjeravaju pažnju znanosti prema promatranom prostoru slavonskog dijela Podravine. Interesantna će u tom smislu biti, kako buduća istraživanja ovog lokaliteta, tako i pretpostavljeno pripadajućeg naselja, ali i pisanih povijesnih vrela, toponimije i mikrotopografskih zakonitosti odnosa u ovom plodnom kutku međuriječja Drave i Save.

BILJEŠKE:

1. Istraživanje fenomena bjelobrdске kulture započelo je u nas još početkom 1870. godine kada saznajemo za prve nalaze grobova ove kulture otkrivene prema obavijesti grofa Gundakera Wurmbranda - Stupača u parku grofa Draškovića u Velikom Bukovcu kod Ludbrega u Podravini. Prvo uspješno arheološko sondiranje na tom *de facto* prvom našem bjelobrdskom lokalitetu obavio je Š. Ljubić 1871. godine, a tek tri desetljeća kasnije na ove nalaze osvrće se J.Brunšmid (BRUNŠMID 1903-1904:83-86). Ubrzo nakon otkrića u Velikom Bukovcu uslijedila su ona u Kloštru Podravskom 1885. godine, Bijelom Brdu 1895.godine, Svinjarevcima i Veri 1897. godine, Spodnjoj Hajdini i Središću ob Dravi 1907. godine i nešto kasnije 1909. godine u Ptuju - Gradu.
2. Ovim tekstom nisu obuhvaćena ostala naša terenska istraživanja na nekolicini arheoloških nalazišta u slavonskom dijelu Podravine, odnosno točnije na području općine Virovitica (Kliškovac kod Suhopolja) i općine Đurđevac (Črljena Klisa kod Pitomače). O tim istraživanjima biti će pisano na drugom mjestu.
3. Zahvaljujući razumjevanju i interesu mještana sela Ciganka, a posebice obiteljima Neugebauer, Bajt, Jambrečina i Fijan otkriven je položaj groblja. Arheološka istraživanja na groblju kod sela Ciganka organizirana su sredstvima Odjela za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pa zatim u značajnoj mjeri razumjevanjem Samoupravne interes-

- ne zajednice općine Podravska Slatina i zalaganjem njezina agilnog tajnika prof. Steve Pupića. U organizaciji i potpori istraživanja sudjelovao je čitav niz radnih organizacija iz Podravske Slatine, koje su kao sponzori pomogle realizaciji ovih znanstvenih zadataka. U radu arheološke ekipe sudjelovali su pored autora ovih redaka, Silvija Jančevski, arheolog Gradskog muzeja u Virovitici, Dragica Šuvak, etnolog Zavičajnog muzeja Podravska Slatina, diplomirani arheolozi G. Divac, D. Hainš, B. Olujić, M. Petrincec, I. Petriš, T. Sekelj i studenti arheologije Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu T. Pinterić i A. Zec. U geodetskim mjerenjima sudjelovao je B. Kalanj, dipl. ing. geodezije. Crtanje pokretnih nalaza i tabli grobnih cjelina obavio je K. Rončević, dok je situacijski plan i kombinacijsku tabelu prema zamisli autora teksta artikulirala S. Lebarić, dipl. ing. arhitekture. Koristimo ovu prigodu da se svima njima najsrdačnije zahvalimo na suradnji.
4. Na prvu etapu arheoloških istraživanja organiziranih tijekom srpnja 1989. godine nadovezala su se tijekom lipnja 1990. godine također sondažna istraživanja s iskopavanjem u sklopu kojih su registrirana daljnja tri groba koja smo označili brojkama 13, 14 i 15. Ti grobovi bili su bez nalaza. U priloženom situacijskom planu dijela groblja nisu ovi grobovi prikazani. Tijekom kampanje 1990. godine u radu arheološke ekipe sudjelovali su diplomirani arheolozi G. Divac, B. Olujić, M. Petrincec i T. Sekelj, kao i student arheologije T. Pinterić.
 5. Autor ovog teksta obranio je 1990. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu disertaciju pod naslovom: "Arheološka slika međuriječja Mure, Drave, Dunava i Save u svijetlosti materijalnih izvora bjelobrdskog kulturnog kompleksa". Rukopis doktorskog rada pohranjen je na istom fakultetu.
 6. Problemom karičica sa S - petljom bavili su se primjeric: Niederle 1931:186-189; Musianowicz 1948-1949:115 i d; Kralovány 1959:328 i d; Korošec 1950:49-63; Vána 1954:61-62; Sos 1963:302 i d; 1973:180 i d; Mesterhazy 1965:95 i d; Szöke 1962; Török 1962; Krumpfanzlová 1974:34-105; Dostal 1966; Červinka 1927:224; Poulík 1948:47; Eisner 1933:245; Karaman 1936:27; Brunšmid 1903-1904:40; Vinski 1955:231; Ercegović Pavlović 1975:169-171; Jelovina 1976:94-96; Giesler 1981:37, Fig.37 id; Fig.6; 104-109; 113-116; Tomičić 1990:374-386; T.182.
 7. Izdvajamo grobne cjeline broj 43, 113, 119 i 132.
 8. Unatoč činjenici da se već prigodom njihova otkrića moglo identificirati nalaze novca, preciznu ekspertizu obavio je dr. Ivan Mirnik na čemu mu se ljubazno zahvaljujemo.

LITERATURA:

- BRUNŠMID, J., 1903-1904, "Hrvatske sredovječne starine", VIIAD, n.s.:129-197.
 ČERVINKA, I.L., 1927, *Slavené na Moravé*. Brno.

- DOSTÁL, B., 1965, "Das Vordringen der Grossmährischen materiellen Kultur", *Magna Moravia*, Zbornik k 1100. výročí prichodu Byzantske mise na Moravu:361-416.
 DOSTÁL, B., 1966, *Slovanske pohrebište ze strední doby hradištní na Morave*, Brno.
 EISNER, J., 1933, *Slovensko v praveku*, Prag.
 ERCEGOVIĆ PAVLOVIĆ, S., 1975, *Pojava bjelobrdské kulture i njeni utjecaji na Balkanu, rukopis disertacije*, Beograd.
 GIESLER, J., 1981, "Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur", *PZ* 56, Heft 1.
 HOMEN, Z., 1984, "Pokusno sondiranje na ranosrednjovjekovnoj nekropoli u Popovcu", *MuzVjes* 7:49-52
 JANSSON, I., 1988, "Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien", *BRGK* 69:564-647.
 JELOVINA, D., 1976, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Biblioteka znanstvena djela 2, Čakavski sabor, Split.
 KARAMAN, Lj., 1936, "Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina", *VAHD* LI:
 KISS, A., 1983, "Baranya megye X-XI. szazadi sirleletei", *Magzarszag honfoglalas es kora Arpad-kori temetőinek leltanyaga* I, Pecs.
 KOROŠEC, J., 1950, *Staroslovansko grobišće na Ptujskom gradu*, Ljubljana.
 KRALOVÁNSKY, A., 1959, "Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S - Ende", *Studia Slavica* 5:327-361.
 KRUMPHANZLOVÁ, Z., 1974, "Chronologie pohrebniho inventare vesnickych hrbitovu 9. - 11. veku v Čechach", *PA* 65:34-105.
 MESTERHÁZY, K., 1965, "Az S-vegűhaj karička, elterjedése a Karpát-medenceben", *EDeb* 95 i d.
 MINIC, D., 1970, "Srednjovjekovna nekropola na Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca", *Starinar* n. s. XX:247 i d.
 MUSIANOWICZ, K., 1948-1949, "Kablaczki skroniowepróba typologii i chronologii", *Siatowit* 20:115 i d.
 NEMETH, F., 1969, "Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokay", *MFME*:192 i d.
 NIEDERLE, L., 1921, "Slovania v Uhrach", *Letopis Matice Slovenskej*:25 i d.
 NIEDERLE, L., 1931, *Rukovét slovanské archeologie* 5, Prag.
 POULÍK, J., 1948, "Staroslovanska Morava", *MonArch* 1.
 SÓS, Ag., 1963, "Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der Awarenzeitlichen Slaven in Ungarn", *SlavAnt* X:302 i d.
 SÓS, Ag., 1973, "Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert", *MBVF* 22.
 STANOJEV, N., 1989, "Nekropole X-XV veka u Vojvodini", *Katalog* 1, Arheološko društvo Vojvodine.
 SZÖKE, B., 1959, "A bjelobrdoi kultúráról", *AÉ* 86:32 i d.
 SZÖKE, B., 1962, "A honfoglaló és kora Arpad - kori magyarszag régészeti emlékei", *RegTan* I.

- SZÖKE, B. M. i VANDOR, L., 1977, "Das Gräberfeld von Pusztaszentlászló aus dem 11. Jahrhundert", *MAIUAW* 6:99 i d.
- SZÖKE, B. M. i VANDOR, L., 1987, "Pusztaszentlászló Arpád - kori temetője", *FontAHung*.
- ŠEPER, M., 1955, "Neki neobjavljeni nalazi ranog srednjeg vijeka iz Arheološkog muzeja u Zagrebu", *Tkalčićev zbornik* 1:45-57.
- TOMIČIĆ, Ž., 1985a, "Juraj u Trnju - ranosrednjovjekovno groblje na redove", *ObavijestiHAD XVII* 1:26-27.
- TOMIČIĆ, Ž., 1985b, "Ranosrednjovjekovno groblje na redove u Juraju u Trnju", *MuzVjes* 8:59-61.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990, *Arheološka slika međuriječja Mure, Drave, Dunava i Save u svjetlosti materijalnih izvora bjelobrdskog kulturnog kompleksa, rukopis disertacije, Zagreb*
- TÖRÖK, Gy., 1962, "Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert", *AH* 39.
- VÁNA, Z., 1954, "Mađari a Slované ve svetle archeologických nálezů X.-XII. století", *SA* II:51-104.
- VINSKI, Z., 1955, "Prethodni izvještaj o iskopavanju nekropole na Lijevoj bari u Vukovaru 1951, 1952 i 1953 godine", *LjetJAZU* 60:231-255.
- VINSKI, Z., 1958, "O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata", *OpA* III:13-67.
- VINSKI, Z., 1970, "O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku", *VAMZ* ser.3., sv.IV:45-92.

POPIS TABLI I TEKSTOVA UZ TABLE:

T.I,1. Detalj karte područja općine Podravska Slatina s položajem bjelobrdskog groblja kod sela Ciganka.

Detail of the county Podravska Slatina marking the position of Bijelo Brdo cemetery by the village Ciganka.

T.I,2. Pogled sa zapada na brežuljak "Mesarna" (kota 119) s položajem bjelobrdskog groblja kod sela Ciganka. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

View from the west to the hill "Mesarna" (height 119 m) with the position of Bijelo Brdo cemetery by the village Ciganka.

T.II. Skupina slučajnih arheoloških nalaza otkrivenih 1939. godine u blizini sela Ciganka. Pohranjeno u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Crtež: K. Rončević (1989).

Chance finds discovered in 1939 in the vicinity of the village Ciganka. Stored at the Archaeological Museum in Zagreb.

T.III,1. Pogled sa juga na zonu arheoloških istraživanja i bjelobrdske grobove otkrivene tijekom 1989. godine. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

View from the south to the area of archaeological investigations and Bijelo brdo graves discovered in 1989.

T.III,2. Detalj topografske karte brežuljka "Mesarna" (kota 119) s položajem zone arheoloških istraživanja. Crtež: Ž. Tomičić (1990).

Detail of topographical map of the hill "Mesarna" (height 119 m) marking the position of the archaeological area.

T.IV. Situacijski plan dijela bjelobrdskog groblja kod sela Ciganka s ucrtanim položajem arheoloških nalaza. Stanje 1989. godine. Crtež: Silvija Lebarić, dipl. ing. arh. Geodetska podloga: Branko Kalanj, dipl. ing. geodezije (1989).

Plan of a part of Bijelo Brdo cemetery by the village Ciganka with the archaeological finds marked. Situation 1989.

T.V,1. Ciganka, grob broj 5. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

Ciganka, grave no.5.

T.V,2. Ciganka, grob broj 9. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

Ciganka, grave no.9.

T.VI,1. Ciganka, grob broj 11. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

Ciganka, grave no.11.

T.VI,2. Ciganka, grob broj 12. Snimio: Ž. Tomičić (1989).

Ciganka, grave no.12.

T.VII,1. Ciganka, grobna cjelina broj 1. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.1.

T.VII,2. Ciganka, grobna cjelina broj 3. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.3.

T.VIII,1. Ciganka, grobna cjelina broj 4. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.4.

T.VIII,2. Ciganka, grobna cjelina broj 5. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.5.

T.IX,1. Ciganka, grobna cjelina broj 7. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.7.

T.IX,2. Ciganka, grobna cjelina broj 8. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.8.

T.X,1. Ciganka, grobna cjelina broj 9. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.9.

T.X,2. Ciganka, grobna cjelina broj 11. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.11.

T.XI,1. Ciganka, grobna cjelina broj 12. Crtež: K. Rončević (1989).

Ciganka, grave entity no.12.

T.XI,2. Ciganka, kombinacijska tabela. Crtež: S. Lebarić, dipl. ing. arh. (1989).

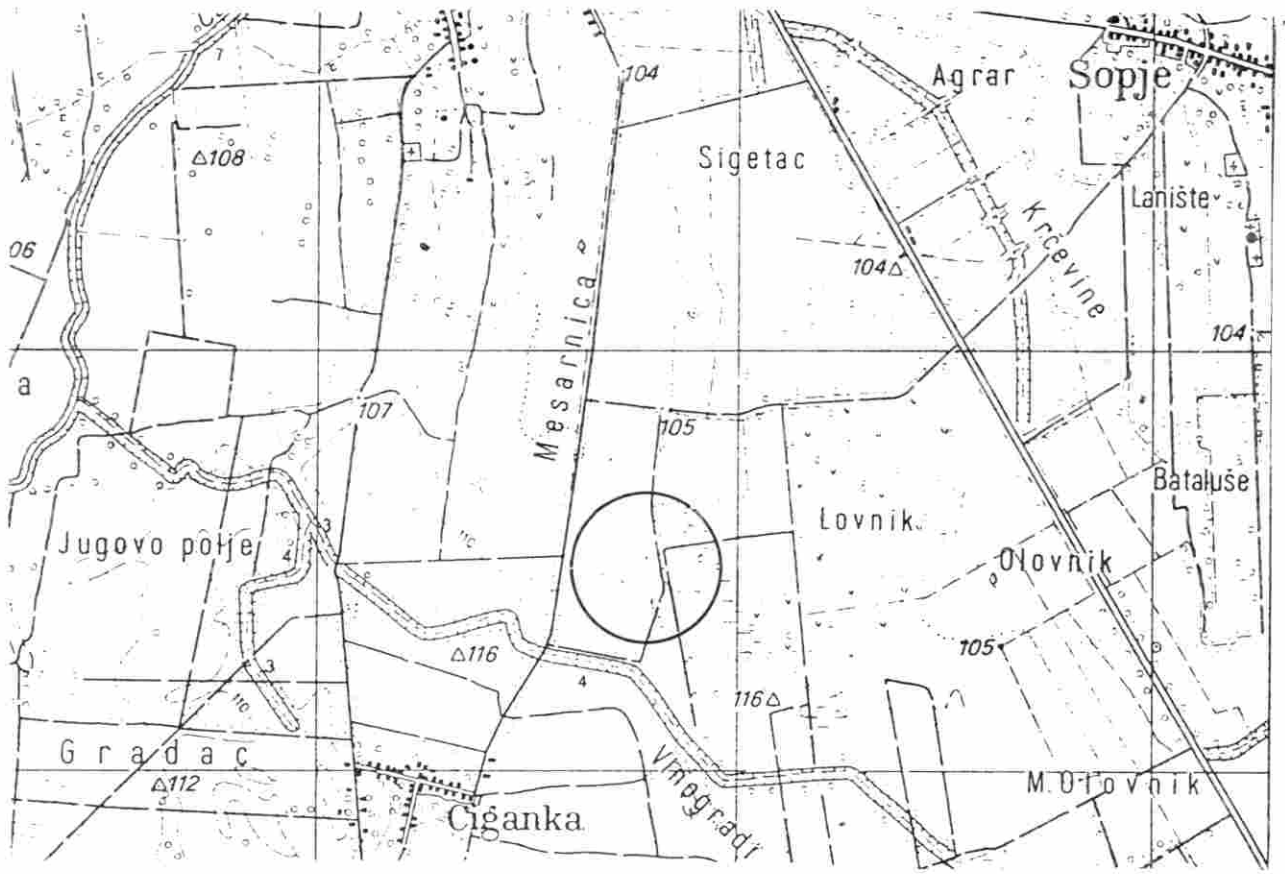
Ciganka, combination table.

SUMMARY

RECENT INVESTIGATIONS OF THE BIJELO BRDO CULTURE IN SLAVONIAN PODRAVINA (DRAVA VALLEY)

The area of Podravina (Drava Valley) has of late seen frequently investigations, at several mediaeval sites. This paper gives the results of the excavations of the mediaeval row cemetery discovered in 1989 near the village of Ciganka, north - west of Podravska Slatina in Slavonija. During two campaigns, a large part of a cemetery, organized in rows, belonging to a wealthy farming community was revealed. The settlement most probably occupied the drained and elevated right - hand side of the Drava valley,

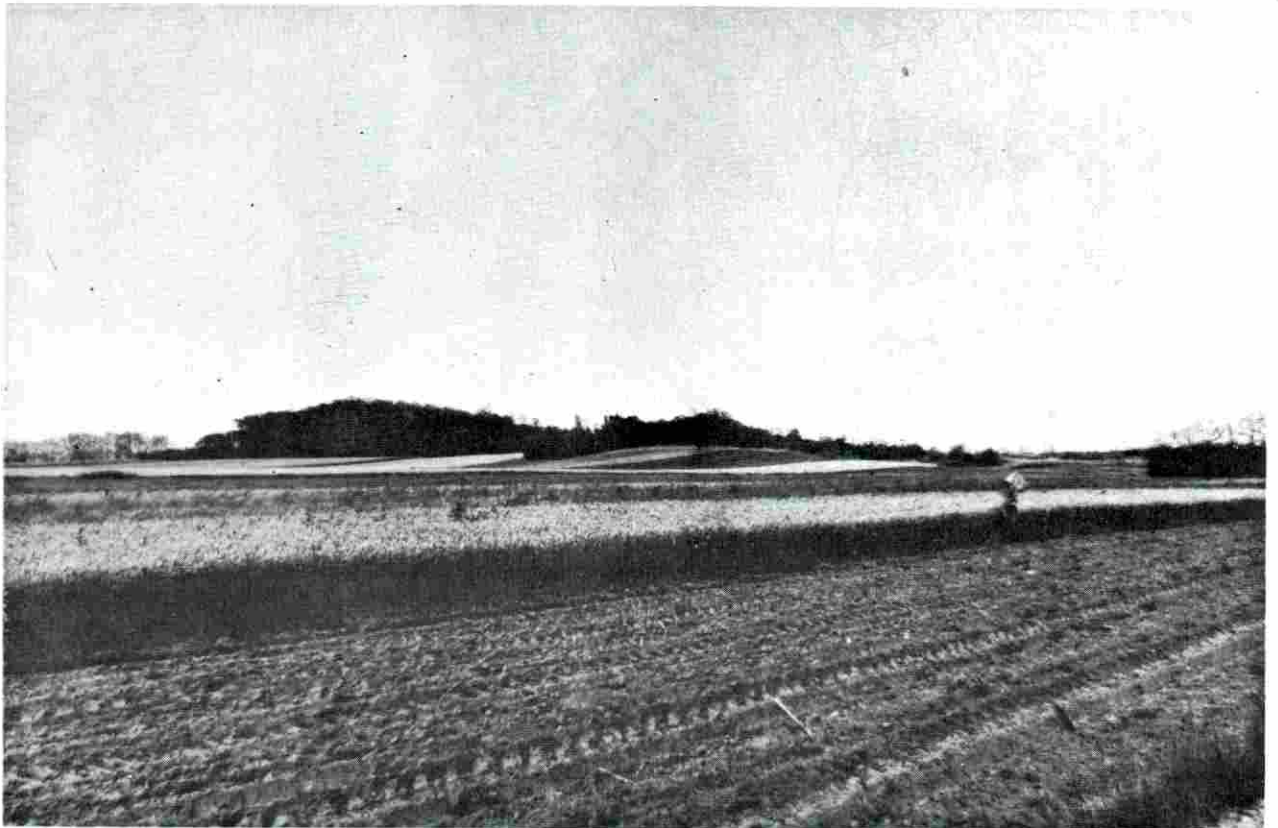
in the 11th century. The excavations of the cemetery give the hope of possible parallel investigations of the settlement and adjoining cemetery belonging to the Bijelo Brdo Culture. The emergence of the settlement has been attributed to its position on the major communication routes connected with the river - crossings which were significant during the Middle Ages. Detailed analysis enabled the author to date the investigated section of the cemetery to the second half of the 11th century.

T. I.

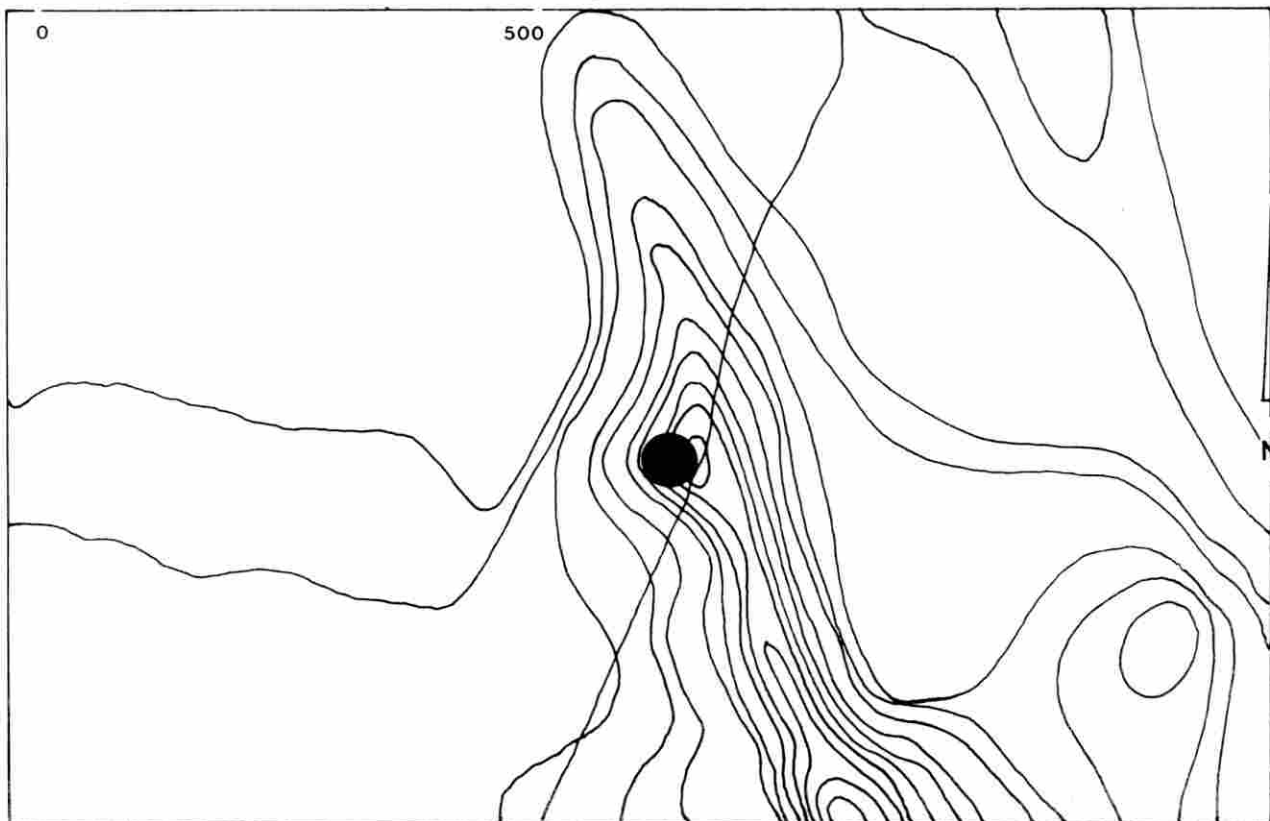
1.

2.

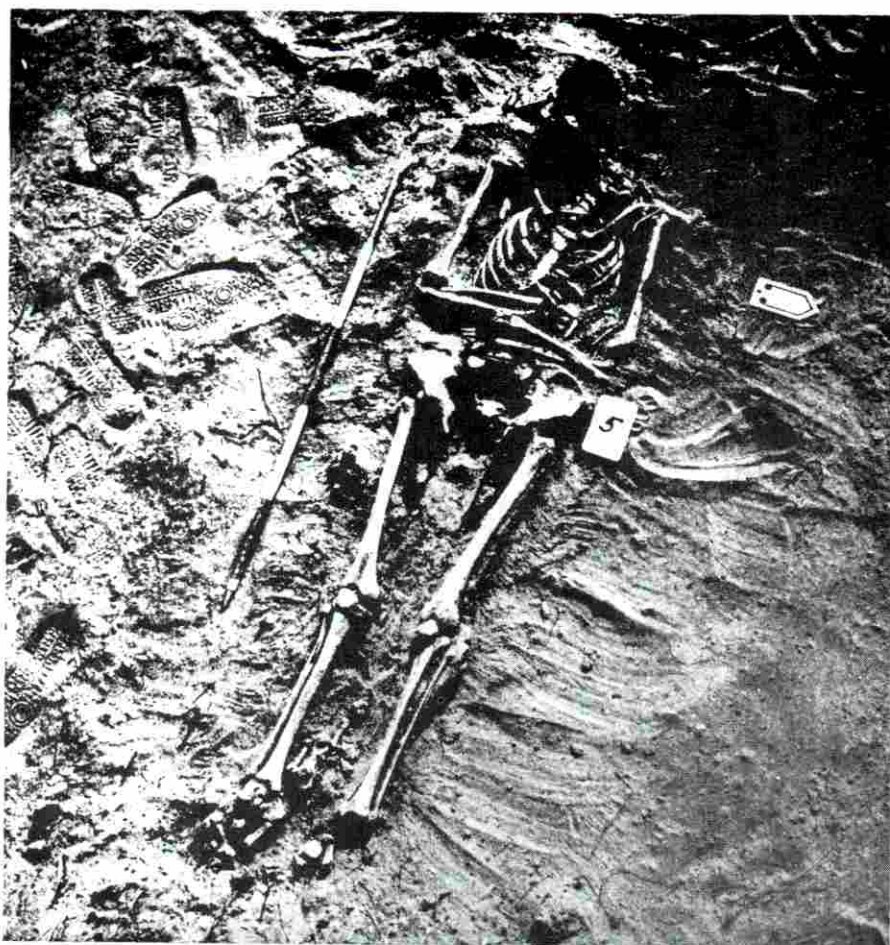

1.

2.

T. V.

1.

2.

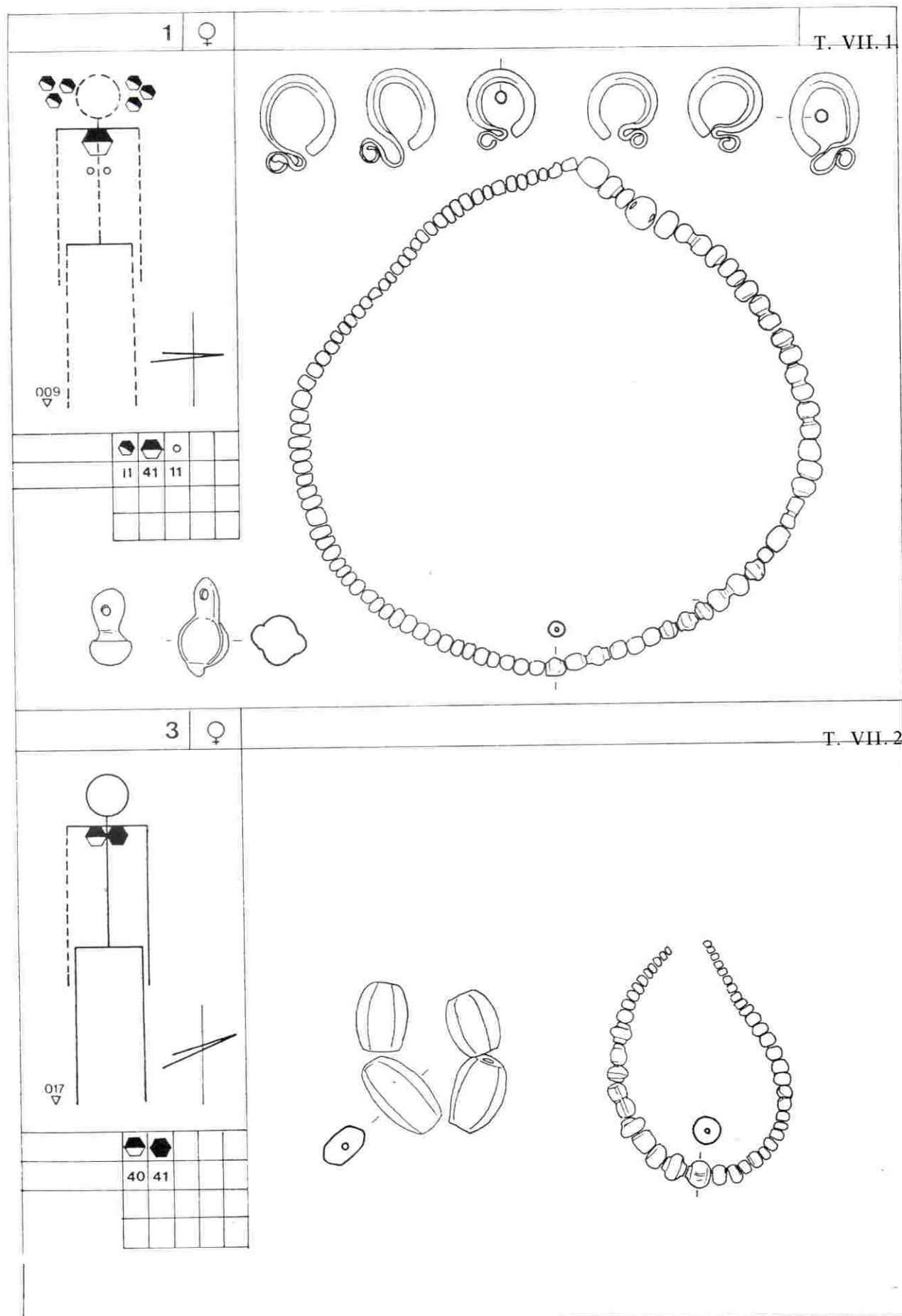
T. VI.

1.

2.

<p>4 ♂</p>	<p>T. VIII. 1.</p>
<p>5 ♂</p>	<p>T. VIII. 2.</p>

